

सामाजिक परिचालन अभ्यास र सामाजिक विकासमा यसको
प्रभाव
(आँधीखोलाको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत
समाजशास्त्र विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको
दशौं पत्रको प्रयोजनको लागि प्रस्तुत
शोधपत्र

शोधार्थी

सन्तोष लामिछाने

कक्षा रोल नं.: ७९/०७०

परीक्षा सिम्बोल नं.: ४८०३०३

त्रि.वि. दर्ता नं.: ९-२-४८-९५७-२०१०

समाजशास्त्र विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, भिमकालीपाटन पोखरा

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
TRIBHUVAN UNIVERSITY

पृथ्वीनारायण क्याम्पस

PRITHVI NARAYAN CAMPUS

520142
520143
520389
523462
526837
527440
531944

पत्र संख्या : समाजशास्त्र विभाग (.....)
चलानी नं. :

भीमकाली पाटन, पोखरा, नेपाल
Bhimkali Patan, Pokhara, Nepal

सिफारिस-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्घाय पृथ्वीनारायण क्याम्पसअन्तर्गत समाजशास्त्र विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष, दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि क्रमाङ्क ७९/०७०, परीक्षा सिम्बोल नं. का छात्र श्री सन्तोष लामिछाने द्वारा “सामाजिक परिचालन अभ्यास र सामाजिक विकासमा यसको प्रभाव”सम्बन्धी आँधीखोलाको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार गरिएको हो । यसलाई विभागीय मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....

शोध निर्देशक

शिव बहादुर थापा

उप-प्राध्यापक

पृथ्वीनारायण क्याम्पस

पोखरा

मिति : २०७४/१०/१५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
TRIBHUVAN UNIVERSITY

पृथ्वीनारायण क्याम्पस PRITHVI NARAYAN CAMPUS

520142
520143
520389
523462
526837
527440
531944

पत्र संख्या :
चलानी नं. :

(समाजशास्त्र विभाग
.....)

भीमकाली पाटन, पोखरा, नेपाल
Bhimkali Patan, Pokhara, Nepal

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्घाय पृथ्वीनारायणक्याम्पसअन्तर्गत समाजशास्त्र विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष, दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि क्रमाङ्क ७९/०७०, परीक्षा सिम्बोल नं. का छात्र श्री सन्तोष लामिछानेद्वारा “सामाजिक परिचालन अभ्यास र सामाजिक विकासमा यसको प्रभाव” सम्बन्धी आँधीखोलाको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन शीर्षकको कार्यपत्र यसै विभागका सदस्य शिव थापाको निर्देशनमा तयार पारी पेश भएको हुँदा विभागीय मूल्याङ्कन समितिद्वारा स्वीकृत गरिएको छ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

.....
शोध निर्देशक	बाह्य परीक्षक	विभागीय प्रमुख
शिव बहादुर थापा	मुकुन्द लम्साल	विश्वकल्याण पराजुली
उप-प्राध्यापक	उप-प्राध्यापक	प्राध्यापक

मिति : वि.सं. २०७४/११/१६

(February, 2018 A.D.)

कृतज्ञताज्ञापन

सामाजिक परिचालन समाजको संरचनात्मक परिवर्तनसँग सम्बन्धित छ । समाजमा रहेका आम नागरिकहरूलाई समूहमा संगठित गरी आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक सशक्तिकरणका माध्यमबाट उनीहरूको व्यक्तिगत, पारिवारिक तथा सामाजिक जीवनमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने प्रक्रियालाई सामाजिक परिचालन भनिन्छ । सामाजिक परिचालनले समूहका सदस्यहरू बीच आपसी सहयोग, सद्भाव, विश्वास, समन्वय र सहकार्य वृद्धि गरी सामाजिक पूँजी निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । विभिन्न सकारात्मक परिवर्तनलाई नै विकास भन्ने गरिन्छ । जनस्तरबाट हुने सहभागिताले मात्र समाजमा सकारात्मक परिवर्तन हुन सक्दछन र साँचो अर्थमा विकासले गति लिन सक्दछ भन्ने मान्यता विकास हुँदै गएको पाइन्छ । सामाजिक परिचालन सामाजिक विकासको मूल मन्त्र हो । समाजमा संगठन, बचत, सीप, चेतनास्तरमा वृद्धि जस्ता कुराहरूबाट व्यापकरूपमा सामाजिक परिचालनको माध्यमबाट आर्थिक सामाजिक सशक्तिकरण गरी सामाजिक विकासको बाटोतर्फ डोऱ्याउनु आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो । यस अध्ययनमा आँधिखोला गाउँपालिकामा सामाजिक परिचालन कार्यक्रमको अभ्यास, प्रक्रिया र यसको प्रभाव सम्बन्धमा भएका सम्पूर्ण विषयवस्तुहरूलाई यथासम्भव समेट्ने प्रयास गरिएको छ । आँधिखोला गाउँपालिका स्याङ्जामा सामाजिक परिचालन सम्बन्धमा भएका प्रयासहरू, सञ्चालन प्रक्रिया एवं यसबाट जनसमुदायमा परेको प्रभावलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ । सामाजिक परिचालन कार्यक्रमबाट समाजमा परेको सामाजिक आर्थिक तथा सांस्कृतिक प्रभावलाई विश्लेषण गर्दै सामाजिक पूँजी निर्माणमा खेलेको भूमिकालाई उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

पृथ्वीनारायण क्याम्पस अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तह दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको यो शोधपत्र सामाजिक विकास, गरिबी निवारण र सामाजिक परिचालनका क्षेत्रमा योगदान गर्न चाहने व्यक्तिहरू, विकासप्रेमी व्यक्तित्वहरू तथा सामाजिक परिचालनका विषयमा चासो लिनेहरूका लागि महत्वपूर्ण साबित हुनेछ भन्ने विश्वास लिइएको छ । मलाई यहाँसम्म पुऱ्याउनुहुने आदरणीय आमा बाबाप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा अति व्यस्तताका बावजुद आफ्ना अमूल्य सुझावहरू प्रदान गरी निरन्तर हौसला दिनुहुने शोध निर्देशक शिव थापा, समाजशास्त्र विभागका प्राध्यापक रामचन्द्र बराल, बाह्य परिक्षक मुकुन्द लम्साल तथा विभागीय प्रमुख विश्वकल्याण पराजुली प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । शुद्ध अशुद्ध जाँच गरी सहयोग गर्नुहुने आदरणीय गुरु चोलाराम पौड्याल ज्यू प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । आँधिखोला गाउँपालिकाका कार्यकारी प्रमुख, अन्तर्वार्तामा सहभागी भई सहयोग गर्ने तथा अध्ययनको क्रममा सहयोग गर्नुहुने थानपति न्यौपाने, हरिप्रसाद ढकाल ज्यूहरू प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । साथै आँधिखोला गाउँपालिकाका वडाअध्यक्ष, सामाजिक परिचालक एवं सम्पूर्ण पदाधिकारीहरू तथा सम्पूर्ण शुभेच्छुकहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

.....

सन्तोष लामिछाने

शोधार्थी

समाजशास्त्र विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

शोधसार

सामाजिक विकास गर्नको लागि स्थानीय स्तरमै सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, साँस्कृतिक स्रोतसाधनको अधिकतम परिचालन गर्नु आजको अपरिहार्य आवश्यकता रहेको छ । यसै सन्दर्भलाई मध्यनजर गर्दै आँधीखोला गाउँपालिकामा सामाजिक परिचालन कार्यक्रम सम्बन्धमा भएका अभ्यासहरु, प्रक्रियाहरु तथा यसको प्रभावका विषयमा अध्ययन गरिएको छ । संरचनात्मक प्रकार्यात्मक सिद्धान्तमा आधारित रहेर गरिएको यस अध्ययनमा आँधीखोला गाउँपालिकाभित्र रहेका छ वटा नागरिक सचेतना केन्द्रमा रहेका १६५ जना सदस्यहरुमध्येबाट ६६ जना व्यक्तिहरुलाई समेटेर गरिएको यस अध्ययनमा सामाजिक परिचालनबाट नागरिकहरुलाई पुगेको सहयोगका विषयमा विशेष जोड दिइएको छ । यस अध्ययनमा आवश्यकतानुसार अन्तर्वार्ता, समूह छलफल जस्ता विधिहरु अपनाइएको छ ।

सामाजिक परिचालन कार्यक्रम आएपश्चात् नागरिकहरुमा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक साँस्कृतिक चेतनास्तरमा आएको परिवर्तनलाई जोड दिइएको छ । सामाजिक रुपमा पछाडि परेका वर्गको विकासमा सामाजिक परिचालनको भूमिकालाई अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनका उद्देश्यहरु निम्नअनुसार रहेका छन्

- १) आँधीखोला गाउँपालिकामा सामाजिक परिचालन अभ्यास, प्रक्रिया र प्रभावको अध्ययन गर्नु ।
- २) सामाजिक विकासमा सामाजिक परिचालनको भूमिकाबारे जानकारी पाउनु ।
- ३) सामाजिक परिचालनबाट विपन्न वर्गको लागि सञ्चालित आयआर्जनका क्रियाकलापबारे जानकारी पाउनु ।
- ४) गरिबी न्यूनीकरणका लागि आय आम्दानी वृद्धि, जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने जस्ता कार्यक्रमहरुको जानकारी पाउने ।

सामाजिक परिचालनकार्यक्रमबाट नागरिकहरुमा परेको प्रभावको अन्तर्वार्ता, समूह छलफल विधिहरुको प्रयोगमार्फत गहिरो अध्ययन गरी यसका समस्याहरु केलाउने र यसले नागरिकमा पारेको सकारात्मक तथा नकारात्मक दुवै प्रभावको समेत अध्ययनमा विश्लेषण गरी यसलाई अझ प्रभावकारी ढंगबाट संचालन गर्न सकिने सम्भावनाहरुलाई समेत समावेश गरी यसको निष्कर्ष, सुझावहरु यस अध्ययनमा विश्लेषण गर्ने जमर्को गरिएको छ । अध्ययनको क्रममा सूचनादाताहरूसँग गरिएको अन्तर्वार्तालाई समेटि सही र यथार्थ परक सूचना संकलन गरिएको छ । सामाजिक परिचालनको सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक र राजनैतिक प्रभावको माध्यमबाट सामाजिक पूँजी निर्माण भई समाज सामाजिक विकासतर्फ उन्मुख भएको अवस्था यस अध्ययनमा स्पष्ट देखिएको छ ।

विषयसूची

शीर्षक	पेज नं.
आवरण पृष्ठ	i
सिफारिस पत्र	ii
स्वीकृति पत्र	iii
कृतज्ञताज्ञापन	iv
शोधसार	v
विषयसूची	vii
तालिका सूची	xi
चित्र सूची	xii
संक्षिप्त शब्दावली	xiii

अध्याय एक

अध्ययन परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको पहिचान	६
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	८
१.४ अध्ययनको महत्व	८
१.५ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा	८
१.६ अध्ययनको संगठन	९

अध्याय दुई

साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ अवधारणागत सिंहवलोकन	१०
२.१.१ सामाजिक प्रभाव	१२
२.१.२ आर्थिक प्रभाव	१२

२.१.३ साँस्कृतिक प्रभाव	१३
२.१.४ राजनैतिक प्रभाव	१३
२.१.५ सामाजिक पूँजी निर्माण	१३
२.१.६ सामाजिक विकास	१४
२.१.७ सुशासन प्रवर्द्धन	१५
२.२.विकासको अवधारणा	१७
२.३ गरिबी न्यूनीकरण अवधारणा	१७
२.४ सन्दर्भ साहित्य समीक्षा	२०
२.४.१ नेपालमा सामाजिक परिचालन विकास	२०
२.४.२ सामाजिक परिचालनसम्बन्धी संस्थागत व्यवस्था	२२
२.४.३ स्याङ्जामा सामाजिक परिचालन अभ्यास	२३
२.४.४ स्याङ्जामा सामाजिक परिचालनको प्रक्रिया	२५
२.४.५ आँधीखोला गाउँपालिकामा सामाजिक परिचालन	२६
२.४.६ सैद्धान्तिक पुनरावलोकन	२६

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

३.१ अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्यता	३२
३.२ अनुसन्धान ढाँचा	३१
३.३ तथ्याङ्क संकलनकास्रोत एवंप्रकृति	३३
३.३.१ प्राथमिक स्रोत	३३
३.३.२ द्वितीय स्रोत	३३
३.४ समग्र र नमूना छनौट	३३
३.५ तथ्याङ्क संकलन विधि र प्रविधिहरु	३४
३.५.१ प्रश्नावली	३४
३.५.२ अवलोकन	३४
३.५.३ प्रमुख जानकार व्यक्तिसँग अन्तर्वार्ता	३४
३.६ तथ्याङ्कको विश्वसीनयता एवं प्रमाणिकता	३४
३.७ तथ्याङ्क विश्लेषण एवं प्रस्तुतीकरण	३४

अध्याय चार
तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण

४.१ पृष्ठभूमि	३५
४.२ लिङ्गानुसार उत्तरदाताको विवरण	३५
४.३ उमेरानुसार उत्तरदाताको विवरण	३६
४.४ पेशानुसार उत्तरदाताको विवरण	३७
४.५ जातिानुसार उत्तरदाताको विवरण	३८
४.६ उत्तरदाताको शैक्षिक विवरण	३९
४.७ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरूबाट प्राप्त उत्तरहरूको विवरण	४०
४.७.१ सामाजिक परिचालन कार्यक्रम बारे जानकारी	४०
४.७.२ नागरिकको समूहमा आबद्धता	४०
४.७.३ सामाजिक परिचालन कार्यक्रमले समेटेको समुदाय	४१
४.७.४ सामाजिक परिचालन कार्यक्रमले समावेशी सहभागिता बढाउन सहयोग	४२
४.७.५ नागरिक सचेतना केन्द्रको बैठक	४३
४.७.६ सामाजिक परिचालन कार्यक्रमबाट विपन्न व्यक्तिहरूलाई सहयोग	४४
४.७.७ सामाजिक परिचालनबाट लाभ	४४
४.७.८ योजना तर्जुमा प्रक्रियामा समावेशी सहभागिता	४६
४.७.९ वडा नागरिक मञ्चमा महिला सदस्य	४६
४.७.१० योजना प्राथमिकीकरण	४६
४.७.११ सामाजिक विकृति हटाउन सहयोग	४६
४.७.१२ सामाजिक चेतना वृद्धि गर्न सामाजिक परिचालनको भूमिका	४७
४.७.१३ सामाजिक परिचालन र सामाजिक मेलमिलाप	४८
४.७.१४ स्थानीय सेवाप्रवाहमा सन्तुष्टिको अवस्था	४८
४.७.१५ नागरिकले आफ्नो जिम्मेवारी र कर्तव्य पालनाको अवस्था	४९
४.७.१६ सामाजिक परिचालन कार्यक्रमले विपन्न वर्गको विकासका लागि अवरोधहरू हटाउन सहयोग	५०
४.७.१७ सामाजिक परिचालन कार्यक्रमले नेतृत्व विकासमा सहयोग	५१
४.७.१८ सामाजिक परिचालन कार्यक्रमले महिला सहभागिता वृद्धि गर्न सहयोग	५२

४.७.१९ सामाजिक परिचालन कार्यक्रमले लोकतन्त्रको विकासमा सहयोग	५३
४.७.२० सामाजिक परिचालन कार्यक्रमले आम नागरिकलाई सहयोग	५४
४.७.२१ आफ्ना कुरा समूहमा ढुक्कसँग राख्न सक्ने अवस्था	५५
४.७.२२ सामाजिक परिचालन कार्यक्रमबाट नेतृत्व विकासमा सहयोग	५६
४.७.२३ जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रमले आयआर्जनमा सहयोग	५६
४.७.२४ समुदायमा सञ्चालित योजनाको सार्वजनिक परीक्षण	५७
४.७.२५ बोक्सी प्रथा	५८
४.८ मुख्य जानकार व्यक्तिहरुबाट लिइएको अन्तरर्वाको समीक्षा	५८

अध्यायपाँच

सारांश, निष्कर्ष र सुझाव

५.१ सारांश	६२
५.२ निष्कर्ष	६४
५.३ सुझाव	६५
सन्दर्भ सामग्री	६६
अनुसूचीहरु	६८

तालिका सूची

तालिका नं.	शीर्षक	पेज नं.
१.	लिङ्गानुसार उत्तरदाता	३५
२.	उमेरानुसार उत्तरदाताको विवरण	३६
३.	पेशानुसार उत्तरदाताको विवरण	३७
४.	जातिानुसार उत्तरदाताको विवरण	३८
५.	उत्तरदाताको शैक्षिक विवरण	३९
६.	सामाजिक परिचालन कार्यक्रम बारे जानकारी	४०
७.	सामाजिक परिचालन कार्यक्रमले समेटेको समुदाय	४२
८.	सामाजिक परिचालनबाट विपन्न वर्गको आर्थिक अवरोध हटाउन सहयोग	५१
९.	सामाजिक परिचालन कार्यक्रमले महिला सहभागिता वृद्धि गर्न सहयोग	५३
१०.	सामाजिक परिचालन कार्यक्रमबाट आम नागरिकलाई सहयोग	५५

चित्र सूची

चित्र नं.	शीर्षक	पेज नं.
१.	अवधारणागत सिंहावलोकन	११
२.	असल शासनका विशेषताहरु	१५
३.	नागरिकहरुको समूहमा आबद्धता	४१
४.	सामाजिक परिचालन कार्यक्रमले समावेशी सहभागिता बढाउन सहयोग	४३
५.	सामाजिक परिचालन कार्यक्रमबाट विपन्न व्यक्तिहरुलाई सहयोग	४४
६.	सामाजिक परिचालनबाट लाभ	४५
७.	सामाजिक चेतना वृद्धि गर्न सामाजिक परिचालनको भूमिका	४७
८.	सामाजिक परिचालन र सामाजिक मेलमिलाप	४८
९.	स्थानीय सेवाप्रवाहमा सन्तुष्टिको अवस्था	४९
१०.	सामाजिक परिचालन कार्यक्रमआएपश्चात् नागरिक जिम्मेवारी र कर्तव्य पालनाको अवस्था	५०
११.	सामाजिक परिचालन कार्यक्रमबाट नेतृत्व विकासमा सहयोग	५२
१२.	सामाजिक परिचालन कार्यक्रमले लोकतन्त्रको विकासमा सहयोग	५४
१३.	समुहमा ढुक्कसँग कुरा राख्न सक्ने अवस्था	५६
१४.	जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रमले आयआर्जनमा सहयोग	५७
१५.	समुदायमासञ्चालित योजनाको सार्वजनिक परीक्षण	५७

संक्षिप्त शब्दावलीहरु

LGCDP – Local Governance and community Development Program(स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम)

NGO- Non Governance Organization(गैर सरकारी संस्था)

जिविस - जिल्ला विकास समिति

जिसस- जिल्ला समन्वय समिति

वनाम-वडा नागरिक मञ्च

नासके - नागरिक सचेतना केन्द्र

SAPAP- South Asian Poverty Allivation Program(दक्षिण एसियाली गरिबी निवारण कार्यक्रम)

गाविस - गाउँ विकास समिति

DSLGP- Decenralization Local self Governance Support Program-विकेन्द्रित

स्वायत्त शासन कार्यक्रम

नपा- नगरपालिका

PDDP- Participatory District Development Program

(सहभागितामूलक जिल्ला विकास कार्यक्रम)

स्था.वि.म.- स्थानीय विकास मन्त्रालय